

Зоран Миладиновић

ЧЕГАРСКИ БОЈ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Велике и преломне битке, борбе, ратови и ратна стања виде се у најмање два огледала - историјском и уметничком. У протеклим вековима српска историја је настојала да испита релевантне и доступне чињенице, истражи изворе и осветли све што је могуће о српском средњем веку, Маричкој и Косовској бици, паду Србије, робовању под Турцима и Првом и Другом српском устанку... Уметност још увек није рекла своју коначну реч и није реткост да и у данашње време романијери, песници, драмски писци, сликари, композитори и филмски уметници стварају дела инспирисана давно прошлим ратним догађањима. Нема сумње да би истраживање о томе колика је и каква књижевност створена, на пример поводом Косовске битке или Првог српског устанка, показало да Косово поље и устаничка Србија представљају непресушно извориште надахнућа, из кога бројни писци црпе теме, мотиве и идеале слободе, родољубља, части, етичке снаге, достојанства, јунаштва и правдољубља. Двеста година од Чегарског боја је, свакако, довољан разлог да се и овом значајном догађају српске историје приђе интердисциплинарно и да се на битку усмери поглед са више различитих научних становишта. Не треба заборавити да на мапи Првог српског устанка бој на Чегру заузима посебно место, како у најзначајнијем историјском смислу, тако и на плану многих других грана науке и уметности. Зато смо за основну тему наших разматрања изабрали заступљеност битке на Чегру у српској књижевности и књижевно-историјску и уметничку вредност књижевних дела о Чегарском боју.

Борбе на Чегру пружале су добру подлогу, како за књижевно стваралаштво, тако и за друге облике уметничког рада. Драматика

боја, неслога српских војвода, кукавичлук Милоја Петровића, јунаштво главног јунака, родољубље Ресаваца, колективно жртвовање, Беле-кула, одсудност битке (пораз на Чегру наговестио је слом Првог српског устанка и одложио ослобођење Ниша за 70 година), зла судбина виновника пропасти на Чегру и настале легенде несумњиво су инспиративни детаљи и у великој мери погодни за литерарно обликовање. Историчар Богомир Станковић добро примећује да су Синђелић и Ресавци херојским примером жртвовања “заветовали српски народ заувек, Чегар уздигли до култног места српског народа и града Ниша, а сами прешли у легенду и на небу се придружили Леониди и његовим храбрим Спартанцима.”¹⁾ Битка је одиста имала одлике које неодољиво подсећају на браниоце Термопилског кланца у 480. години пре нове ере, попут монументалности одбране шанца, посвећености општем националном циљу, високих етичких начела бораца и стварања парадигме за сва времена. Поменути искази представљају добар основ за претпоставку да би битка на Чегру могла бити честа тема, мотив и симбол српске књижевности, поготово што је у периоду пре Првог српског устанка и у самом устанку било примера да су поједини бојеви и битке широко заступљени у литерарном стваралаштву.

Додирне тачке између српске књижевности и рата успостављене су самим стварањем јединствене српске средњовековне државе и зачецима књижевности са специфичним српским обележјима у 12. веку. Не може се оспорити чињеница да су ударање темеља српској државности пратили ратни походи и битке, те да већ у 13. веку имамо епоху великих књижевних имена - Светога Саве, Стефана Првовенчаног и Доментијана - и стварање књижевних средишта у Хиландару, Студеници, Милешеву, Жичи и другим манастирима. Већина савремених истраживача указује да се дело Стефана Првовенчаног *Живот и подвизи Светио Симеона* условно може поделити на световни и ратнички део, и да аутор систематски описује ратне походе и борбе које су се дешавале у то доба, са карактеристичним описом боја код Пантина и приказима немањиних и његових освајања. Може се рећи да су то рани облици “српске ратничке прозе”, која ће се развити у српској књижевности 14. и 15. века. Непосредно после Косовског боја настали су кратки, сажети, језгровити и драматични књижевни списи Данила Бањског, Јефимије, непознатог Раваничанина или Стефана Лазаревића, који су по свом основном расположењу трагични и где емотивни доживљаји битке претежу над рационалним и сазнајним. После пропасти деспотовине, српска књижевност улази у најтежи период у својој историји, али и даље постоји, и на овај или онај начин изражава трагику свог доба. Сведок те драме је и Константин Михаиловић из Островице, који средином 15. века пише оригинално

мемоарско дело *Јаничарове усјомене*. Нема сумње да је то дело блиско данашњем поимању ратне литературе и да казивања хришћанина који је осам година живео и ратовао у турској војсци, имају извесне особине поузданог публицистичког штива и велику историјску вредност. Књига Константина Михаиловића значајна је и по присуству утицаја усменог народног песништва и предања. Легендарно-историјски карактер прича о српским владарима, рана сведочанства о косовском боју и други детаљи, указују да се усмена народна књижевност развија паралелно са писаном, црквеном и световном књигом.

Ратна тематика представља реткост у старој српској књижевности и скоро да се не може ни поредити са присуством мноштва религиозних садржаја или моралних поука, али у српском народном песништву ратни мотиви преовлађују и чине средишњи део “историјских” или “јуначких” епских народних песама. У песмама по којима се српска усмена књижевност нашла у самим врховима светске поезије, опевани су судбоносни догађаји српске историје. Српска народна епика се групише у веће целине по историјском садржају, али се њено јединство, ипак, превасходно огледа у јаком историјском памћењу, јединственој поетици, песничком изразу, уметничком поступку, моралном ставу према животу и историји, израженом националном осећању и великој тематској заступљености ратова, борби, мегдана и војевања за слободу. Данас је тешко прецизно одредити када су поједине епске творевине настале и у којој мери их можемо повезати са тада актуелним ратним догађањима, а живот епске усмене поезије у средњем веку пун је “тајни које још увек нису разрешене, ни приближно, уз сва настојања науке која трају безмало пуна два последња столећа”.²⁾ Непоузданост историјске основе епских народних песама добро је позната, и у њима, по речима Војислава Јовановића, “не треба тражити тачности; оне, истина, опевају велика дела појединих људи који су оставили јак утисак на машту народну, или велике догађаје који су били од одлучног значаја за његову судбину, али их опевају на свој начин; оне приказују народно схватање тих људи и догађаја, које врло често не одговара историји”.³⁾

Српска народна јуначка епика има велику улогу у чувању народне свести у временима робовања под Турцима, и у тим најтежим данима допуњава, а понекад и надокнађује, посустали и заустављени књижевни рад. Песме из доба Немањића и Мрњавчевића одликује богатство облика и разноликост мотива, мада се упоредо са њима појављује и круг песама везан за јединствену епску тему у виду Косовске битке. Истина о боју и погибији кнеза Лазара и султана Мурата је постојала, али поезија и предање су учинили да “бојиште застрто многим погибијама, неизвесностима и незнањем о његовим учесницима, бива насељено митским јунацима, легендама о свађама

властеле, о издаји и верности“.4) Народ се није задовољио да пружи песнички опис судбоносне битке, већ је помоћу доступних историјских чињеница и своје маште створио дирљиве и живописне песничке слике, које вековним предањем стичу све чвршћу међусобну повезаност. За Србе, Косовска битка је средишњи и најважнији догађај њихове историје и зато се народни песник побринуо да песме косовског циклуса буду испеване у свечаном и достојанственом стилу и постану основ изградње својеврсног косовског култа.

Усмена традиција о покосовском периоду указује на све дубље продирање Турака у унутрашњост Србије и грчевит отпор српских деспота и војвода, док песме “средњих времена“ обухватају раздобље ропства под Турцима. У “хајдучким“ и “ускочким“ песмама славе се српски јунаци који су се одметнули од туђинске власти, њихова довитљивост и спретност у борби, другарска љубав, доброта према нејачи и сиротињи и презирање смрти. Народ је кроз ове песме приказао своје незадовољство, мржњу према непријатељу и поштовање према “горским синовима“. Хајдучке песме већим делом опевају хајдуке из 16. и 17. века, а као највећи јунаци истичу се Старина Новак, дели Радивоје, Бајо Пивљанин и други. Народ је у хајдуцима видео заштитнике народних права и осветнике, а сличне црте има и најпопуларнији српски јунак Краљевић Марко. Песме о Марку Краљевићу, за разлику од косовских, немају заједничку фабуларну основу, али су повезане ликом јунака о коме певају. Богатство свог духа народ је унео у величанствену слику ратника, чији епски живот траје више од триста година и који је савременик и цара Душана и Старине Новака. У његовом лику повезана је целокупна српска историја и обједињене све врлине и пороци српског народа.

Завирили смо на тренутак у благо старе српске књижевности и српског народног песништва, како би у њима потражили неке елементе или зачетке ратне књижевности и указали на књижевно-историјске околности уочи Првог српског устанка. Показало се да су нека дела средњовековних књижевника и народних певача одређена и условљена ратним збивањима. Додуше, стару и народну књижевност обједињује књижевни поступак по коме се о догађајима пише са мање или веће временске дистанце, што је, по свему судећи, разлог непоуздане хронологије средњовековних списа и народних песама. Другим речима, књижевна дела релативно ретко и у скромним размерама настају у време ратова, устанака или буна, док је писање о ратним дешавањима плод маште, личног сећања или колективног памћења. Епски десетерац је, на пример, дуго био основа наше историје, једина архива и музеј, и кроз његову памтљивост су сачуване бројне личности, збивања и дух времена. У доба Првог и Другог српског устанка по први пут бележимо књижевна дела везана за

актуелне историјске догађаје и људе, док тематика, историчност, учешће песника и приповедача у устанцима и други детаљи дају пуно оправдање за коришћење термина “устаничка књижевност” или “устаничка проза” у српској књижевној историји и Вуково класификовање епских песама о устанцима као “пјесме јуначке новијех времена о војевању за слободу”. Подробнија анализа ипак говори да нема поузданијих података да су дела устаничке књижевности настала у периоду од 1804. до 1815. године. Напротив, више је појединости које изворно сведоче да су остварења те књижевности писана и објављивана тек после завршетка устанка.⁵⁾

У домаћој историографији раздобље Првог и Другог српског устанка сматра се васкрсом српске државности и почетак новог периода историје српског народа, али ови историјски догађаји несумњиво имају далекосежне последице и на целокупну српску културу и књижевност. На самом почетку устанка, Доситеј Обрадовић објављује химну Србији, *Пјесну на инсурекцију Србијанов*, у којој вољену земљу представља као царицу која се буди из вековног сна, да би поново засјала у некадашњој слави и величини. Доситеј је касније дошао у Србију, где је донео просветитељску мисао и у пракси потврдио своје националне идеје. Оно што је Доситеј започео, створивши српску световну књижевност, наставио је Вук Стефановић Караџић као творац српске националне књижевности, писане народним језиком и за народ. Вук Караџић, прота Матеја Ненадовић, Сима Милутиновић Сарајлија, Филип Вишњић, старац Рашко, анонимни певач из Рудничке нахије, Гаврило Ковачевић и други знани и незнани писци били су непосредни сведоци Првог и Другог српског устанка, а своја искуства уобличио су у више или мање успела књижевна дела. Јака и упечатљива сведочења савременика указују да устанци и драматика ратних сучељавања поспешују развој књижевности, скромне по обиму, али и са делима чија “зрелост и мудрост премашују лепотом и вредношћу много шта од оног што је после њих написано у овој књижевности. Изгледа да је тако нешто еруптивно и културно силовито могуће само за време аутентичних револуција.”⁶⁾

У доба трајања Првог српског устанка најраширенија је и најсвеобухватнија епска народна поезија, мада је извесно “да неке велике и широке распеваности у устанку, пре свега о бојевима у устанку, није било, или се бар то не може тврдити на основу сачуваних записа. Песме су махом настале касније, са одређене временске дистанце, када су пре могле да личе на поетске спомене, а мање на усмене епске хронике, које, поред поетских испуњавају и информативне разлоге свог настанка.”⁷⁾ Најбољи песник устаничке Србије је гуслар Филип Вишњић, који се од других певача разликује јединственом и

величанственом визијом устанка, генијалним песничким даром и прерастањем стандардних клишеа и формула традиционалне српске јуначке епике. Међу тадашњим песницима, само Вишњић јасно сагледава да историја Србије креће другим током и да почиње нова епоха у којој протагонисти збивања нису само појединци, епски јунаци, него и цео народ. Одлике стихова Филипа Вишњића су мајсторство у изградњи композиције, сликарски дар, непрегледно звучно богатство, космичке размере и утканост косовског предања и других епских циклуса. Кроз већи број устаначких песама, Вишњић, старац Рашко, анонимни сељак из Рудничке нахије и други народни певачи, обликују панораму и хронику устанка, у оквиру које бележе топографију бојева и њихов ток, стварају поменик српским ратницима и дају верне психолошке портрете Карађорђа, других српских војвода и представника турског табора. У песмама су детаљно описани почетак буне против дахија, бојеви на Чокешини, Салашу, Мишару и Лозници, борбе код Шапца, Чачка и Ужица, бојеви на Кукутници, Пожаревцу и Делиграду, растанак Карађорђа са Србијом, устанак кнеза Милоша и други важни догађаји Првог и Другог српског устанака. Може се закључити да је стваралачка разуђеност народних певача у српским устанцима доста велика и да заправо у песничкој географији устанка упадљиво недостаје само песма о боју на Чегру.

Тешко је објаснити зашто бој на Чегру није добио у српском усменом песништву одговарајућу уметничку обраду, поготово, што су лепе и потресне песме испеване и о мање значајним историјским и судбоносним догађањима. Одговор на ово питање покушао је да пружи Недељко Богдановић у свом саопштењу на научном скупу *Жрџивовање и саможрџивовање у књижевности* (1997. године), у коме је могуће разлоге сумирао у поетичке, историјске и социјално-психолошке. Међу њима посебну пажњу привлаче објашњења у виду непостојања или слабљења епске традиције у јужној Србији, недостатка фабуларних елемената за опевање, изостанка митске подлоге Чегарског боја у претходној цивилизацији, ненавикнутости усменог песништва на жртвовање колектива и несагласности народа са индивидуалним, пресмелим и “лудачким” чином војводе Синђелића. Не можемо се сложити са мишљењем да битка на Чегру нема добро развијен фабуларни сиже, баш као што смо и склонили тврдити да српско усмено песништво памти колективна жртвовања још од косовске заклетве. Теза о непостојању епске традиције у јужној Србији је такође на танким ногама, пошто у науци преовлађују мишљења да се у српским устанцима “жаришта епског стварања поклапају углавном са средиштима борбе”.⁸⁾ У прилог поменутој поставци подсећамо да је рецимо старац Рашко спевао песму о боју на Делиграду, дугу 465 стихова, а добро је познато да Делиград од Чегра дели свега двадесетак

километара и да се бој код Делиграда одиграо само три године пре Чегарског. Хипотеза о несагласности народа са Синђелићевом одлуком је занимљива, мада и сам творац претпоставке не схвата зашто онда народни певач није осудио Синђелића. Пажљивом анализом могуће је и друге Богдановићеве исказе оповргнути, али тиме се ни за милиметар нећемо приближити одгонетању тајне о “заобилажењу” боја на Чегру у усменом песништву. Рационалног и разложног објашњења једноставно нема, и одговоре, по свему судећи, треба тражити у нечему што је нама данас непознато или не желимо да спознамо.

Једна народна лирска песма је ипак записана, захваљујући писцу романа *Беле-кула* Тихомиру Рашићу. У уводним пасусима свог дела Рашић наводи да се уочи боја на Чегру није више по српским кућама “певало о новим војводама, већ о српској неслози, о Вуку Бранковићу и Милошу Обилићу”.⁹⁾ Од силног заноса којим је српски народ у нишком крају дочекао своју војску, остала је само туга, која се осећала и у девојачким стиховима:

Чегар-брдо, башто процветала
 Од кајсија и од шефтелија
 У теби је лада понајвише
 Од процвалих грана миришљавих
 Ти си криво што момака нема
 Све момака двадесетогодишњака
 Да у коло с нама поиграју
 Јер нас младе, џанун, оставише
 Танке шаре пушке дохватише
 Па се теби, брдо, упутише
 Шанац граде, душмана да бију
 Шанац граде, нас заборављају.¹⁰⁾

Вероватно је Тихомир Рашић поменути чежњиве, емотивне и благо еротичне стихове записао од старијих мештана из свог родног села Горњег Матејевца, и утолико је вредност поменутих стихова већа. Јунаку са Чегра, Стевану Синђелићу, посветио је старац Рашко шест стихова у песми *Бој на Делиграду*, у којима га традиционалним клишеима и општим местима описује као сокола сивог из Ресаве, који знаде рујно вино пити и јуначком сабљом ударити.

Чегарска битка није у значајнијој мери присутна ни у устаничкој прози. О устаничким збивањима говоре *Мемоари* проте Матеје Ненадовића, који у Првом српском устанку учествује као војвода, један од вођа устаника, дипломата и први председник Правитељствујушћег совјета. Више историчара књижевности тврди да протини *Мемоари* представљају најживље писану прозу у првој половини 19. века, у којој до пуног изражаја долази епско херојско надахнуће и

ведрина старог и искусног борца. У Ненадовићевом казивању наизменично се, поред хероизирања и величања устаничких победа, наглашава и суревњивост наших војвода, ситничарења, зађевице и примери кукавичлука, тако да протино дело представља изванредан домен за истраживање историчара и “драгоцену ризницу за етнографске, социолошке и карактеролошке студије о Србији предустаничког и устаничког доба”.¹¹⁾ У протиним сећањима није било места за бој на Чегру, али треба имати у виду да се он у *Мемоарима* бави предустаничким данима и првим устаничким годинама, док у *Дневнику* описује своју дипломатску мисију из 1814. године. Чегарску битку мимоилази и Нићифор Нинковић, који своја *Жизнојисанија* датира од 1807. године, када долази у устаничку Србију и почиње да лута од бојишта до бојишта. Додуше, једини јунак књиге Нићифора Нинковића је он сам, док устанак представља само позорницу за његове личне догоровштине. Помена о Чегарском боју није било ни у уметнички мање вредним списима још неких устаника (вождов секретар Јанићије Ђурић, Петар Јокић, Божа Грујевић, Сава Петровић, Јеремија Гагић..).

За разлику од парцијалног приступа проте Матеје Ненадовића, Вук Стефановић Караџић жели да створи целовиту и критички обрађену историју српских устанака. Он објављује неколико историјско-мемоарских дела, у којима настоји да једноставним речником народне приповедне прозе проговори занимљиво, објективно и сликовито о изузетно драматичним догађајима наше историје и пружи истиниту слику устаничке Србије. У грађи о устанку, како је сам писац назива, нарочито су књижевно занимљиви и успели портрети устаника, поготово што је Вук сам себи поставио закон да нити кога хвали, нити суди, нити да се чему подсмева или чуди, него само да каже како је било. Градећи галерију устаничких ликова, Вук обједињује способности биографа, психолога, научника и врсног писца, а поред значајних књижевно-историјских квалитета и “изузетне вредности транспоновања устанка у књижевни текст красе ове прве биографије наше литературе”.¹²⁾ “Житија знатни Србаља у Србији нашега времена” занимљива су за наше истраживање, пошто се у њима по први пут у српској књижевности појављује запис о боју на Чегру. У оквиру тамне приче о Милоју Петровићу, Вук, у некој врсти уметнуте биографске белешке, супротставља “кукавном” Милоју јунака Стевана Синђелића и у кратким цртама описује битку код Каменице.

Вук Караџић је приказ боја на Чегру из биографије о Милоју Петровићу проширио у делу *Правишељсѣвујуициј совјетѣ сербски за времена Кара-Ђорђијева или ошимање ондашњијех великаша око власѣи*. После описа српских победа у 1809. години, Вук Караџић наговештава “да се од стране нишке приправљала несрећа која ће све

то учинити у ништа¹³⁾ и даје приказ подељености српске војске на *Милојевце* и *Пејировце*, коју прецизно, духовито и народски слика као “два ата на једнијем јаслима”.¹⁴⁾ Епски широко, са уздржаном емоцијом и без романтичарског патоса пише Вук о самом боју:

“Ударе Турци свом силином на ресавски шанац. Војници су из другијех шанчева хтјели да иду Ресавцима у помоћ, али Милоје заповједи да се нико није макао, него свак да чува свој шанац. Турци ударе на ресавски шанац на јуриш, и Ресавци су јуначки бранили, али ’ко ће сили божјој одољети’. Једни су Турци падали, а други су преко њих ишли унапредак, и тако кад се опкопи испуне мртвима, живи преко њих навале у шанац и стану се са Србима бити пушкама кијачки, сјећи и бости сабљама и ножевима, и чупати се за вратове. Кад кнез Стефан види да Турци овладаше, он из пиштоља запали џебану и отиде у вјетар с многијем Србима и Турцима који су били око њега. И тако изгину сви Ресавци, којијех је, као што се онда говорило, било око 3000”.¹⁵⁾

И у овом кратком одломку уочљиво је да Караџић користи искуства народних приповедача и песника у стварању свежег, изворног и модернијег прозног израза. Занимљиво је да се у Вуковом објективном и сталоженом причању о боју запажају не само уморност и динамика борбе, већ и карактеристични лирски детаљи попут “одласка у ветар” војводе Синђелића и његових Ресаваца. Вуков рационални дух је “уздржан према легендарним причама које ничу у обиљу уз важне догађаје”,¹⁶⁾ тако да веродостојност својих исказа поткрепљује податком да је у Неготину разговарао са преживелим сведоком боја, сеизом Стевана Синђелића. Вуков запис о Чегарској бици, поред несумњивих вредности, има недостатке у виду фрагментарности, формалне недограђености и стихижности казивања.

После слома устанка, Вук Караџић и његов побратим и пријатељ Сима Милутиновић договорили су се да заједнички опишу српско војевање од 1804. до 1815. године - он у историјским чланцима, а Сима у песми.¹⁷⁾ Милутиновић пише мамутску хронику устанка у петнаест хиљада епских народних десетераца и у њима гради јединство класичне традиције и наше народне песме. Стварајући велики епски спев у четири књиге *Србијанка*, песник покушава да оствари идеју о стварању великог епоса, пошто се њему “увртило у главу: да је устанак српски налик на тројанску војну, те да и Србијанка мора бити налик на Илијаду”.¹⁸⁾ У спеву Сима Милутиновић посвећује велику пажњу ратним операцијама устаника према Нишу и боју на Чегру. Песму *Ошћобједие* Милутиновић почиње тврдњом да “Каменице окршај знатан је и да се Војвода Ресавац Стеване, Ангелством се обесмрће самим”.¹⁹⁾ Детаљно се опева кукавиштво Милоја Петровића, који “На свог ата, па што игда тутањ, не остави с чак до Делиграда”,²⁰⁾ и одаје

признање млавском војводи Пауљу Матејићу, који је с малом дружином притекао у помоћ. У критичним тренуцима:

“Сам седми се Стеван затворио,
У џебану, окле још се брање,
А кад виђе, да и над њу исту,
Успеше се наврвјевши Турци,
Рече својим, на вољу им даје,
Од два гора једно да загрле,
Ил ш њим скапат, ил на јуриш поћи.²¹⁾
Борбена ситуација постаје све гора и
Стеван нам је Војвода остао,
Сам у Турцма, наске испустјевши,
Ткоб изашо да за њега каже,
Нек му стара не нада се мајка,
Верна љуба за бољег удаје,
А он пиштољ у џебану здими,
Дигну себе,
но и Турак млоштво“.²²⁾

Милутиновић у песми *Оййобједие* верно следи историјске чињенице, али нема пуно успеха са уметничким обликовањем историјске грађе. Симинова епска песма не може се лепотом поредити са Вишњићевим и другим народним песмама о српским устанцима, пре свега због стереотипа, сувопарне фактографије, рогобатних десетераца, немогућих стихова, сложених реченичких конструкција, нејасне лексике и недостатка правих епских слика.

Нема сумње да бој на Чегру није адекватно заступљен у књижевним делима савременика Првог и Другог српског устанка, и да сем кратког прозног записа Вука Караџића и епске песме Симе Милутиновића не постоје други литерарни трагови битке. Покретање првих српских листова није променило ситуацију по том питању, поготово што је у годинама владавине Обреновића Први српски устанак био у другом плану. Национална и друштвена револуција подстакла је и омогућила увођење народног језика у културу, просвету и књижевност и афирмацију народне поезије, што је опредељујуће утицало на књижевне токове. У време када у Србији букти устанак, поправља се положај Срба у Аустрији и они остварују велики напредак на духовном и културном пољу. Два студента медицине, Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић, оснивају у Бечу 1813. године *Новине Србске*, које су, пошто се јављају у време Наполеонових ратова, пуне вести са бојних поља и често личе на ратни билтен. Међутим, у њима је Србије и српских устаника мало или нимало. И наредних деценија нема књижевне периодике са устаничком тематиком, а тек ће романтичари

у педесетим годинама 19. века, устаничка збивања поставити у центар свог интересовања.

Јован Илић није познат у српској књижевности само као отац познатих српских књижевника Милутина, Драгутина и Војислава, већ и по сопственом књижевном стваралаштву у коме преовлађују сентименталност, дидактика и опонашање народне поезије. Један од првих песничких учитеља Јована Илића био је Сима Милутиновић Сарајлија, што је вероватно утицало да Илић у свој песнички опус уврсти и песму *Синђелић*. Стихови Јована Илића у песми *Синђелић* су разиграни, скоковити, ритмични и мелодични, и на тренутке заводе оригиналним спојем фолклорног духа и облика уметничке поезије. У појединим сегментима песме Илић ствара несумњиво занимљиве епско-лирске пасаже попут приказа кључне сцене Чегарског боја:

“И Турчин наже као мрав,
Ко б’јесан лав,
На бедем газе,
Часном се крсту плази;
Синђелић к земљи паде,
Џебани огањ даде:
Диже се силан б’јес,
Урнебес!“²³⁾

Песма *Синђелић* потврђује оцене да је Јован Илић “најдаровитији подражавалац народне поезије међу романтичарима, нека врста фолклорног артисте“,²⁴⁾ али у њој се запажају и карактеристични недостаци Илићеве поезије у виду невештог стихотворства и употребе прозаичних речи. Упадљиво је да Јован Илић у песми *Синђелић* користи велики број турцизама (*хабер, беџ, ханџар, Алах, чибук, џевердар, лубарде, џенем, чалма, авдес..*), што се уклапа у његову склоност ка коришћењу источњачких мотива и речника босанских севдалинки.

Лако је сагледати да уочи српско-турских ратова писци желе да имају будничку и мобилизаторску улогу и да својим књижевним делима оснаже јединство српске заједнице пред притисцима спољних непријатеља. Довољно је летимично погледати листове и часописе тог доба и увидети да у њима централно место припада књижевним садржајима који “имају задатак да духовно наоружају Србију за рат са Турцима“. ²⁵⁾ У првом борбеном реду су романтичарски песници, који на “својој политичкој застави имају исписано - освету Косова, ослобођење од туђина и васкрс старе, замишљене независности и слободе“. ²⁶⁾ У периоду правог и потпуног стварања нације, најзначајнији песници српског романтизма Јован Јовановић Змај, Ђура Јакшић, Лаза Костић и њихови епигонски савременици на сличан начин позивају у бој, пуштају муње и громове, уводе *бојни ред* и траже

да у боју “пагну први“. Њихово родољубље било је “родољубље наде, њихова родољубива лирика чист и непосредан израз тог надања“.²⁷⁾ Песници романтичарским стиховима најављују освету Косова много раније, да би са отпочињањем српско-турског рата још више повисили тон песничке дикције, национални карактер, ратоборност и народност поезије. У таквим околностима песници све чешће стварају и песме о боју на Чегру.

Својим политичким одређењем и књижевним стваралаштвом Јован Драгашевић (1836-1915) је припадао напредном покрету српске омладине, познатом по родољубивом и револуционарном заносу. Још као млад официр, Драгашевић објављује песме “у духу тадашњег лирског стихотворства с јако наглашеним родољубљем и борбеним заносом“.²⁸⁾ Нарочито се прочуо својим епским исказом, а његове песме *Јека од тусала*, *Јован Курсула* и *Хајдук Вељко* спадају у омиљене патриотске песме тог доба и по својој надахнутости подсећају на Вишњићев *Почетак буне јројив дахија*. И у већем броју других песама Драгашевић пева о величини устанка, славним биткама и јунацима, са основном идејом да у српском народу буди борбени национализам. Он 1858. године пише песму *Каменица*, у којој епски слика бој на Чегру и оштро осуђује издају појединих српских војвода. Песник подсећа на косовску издају стиховима: “Неслога стара и данас трује, и племе српско води несрећи, Један другом у инат иду, Косово неће на ум да падне“ и тврди: “Неслога, невера, врашка су чеда, пропада народ у ком их има“.²⁹⁾ Мотиву издаје песник даје примат и у сликовитом опису борбе српских устаника:

“Но у сред сече издаше подли,
Душа им никад не видла раја!...,
Синђелић храбри очајно с’бори,
но не одоли судбини крутој,
тисућа много пало је Срба,
Српског издајства крвава жртва,
Поље широко, поље крваво,
Покрила српска телеса мртва“.³⁰⁾
Драгашевић песму *Каменица* завршава стиховима
“И сад је тамо црвена трава,
И кула с’ бели од српских глава“.³¹⁾

којима као да позива српску војску да крене према неослобођеним јужним крајевима. До таквог похода убрзо и долази, тако да Србија у ратовима од 1876 до 1878. године успоставља своју власт над нишким, пиротским, топличким и врањским округом. Песници са романтичарском реториком еуфорично опевају победу над Турцима 1878. године и враћају сећања на славну и јуначку прошлост.

У дечјем листу *Невен* појављује се 1881. године песма Јована Јовановића Змаја *Смрти Сивана Синђелића и његових џирисћа другова*, која попут песме *Синђелић* Јована Илића, има одлике народне метрике и говорног језика. Квалитет Змајеве “певаније” не прелази домете сањарских и “хиперболисаних” песника српског романтизма, али у завршним стиховима песме пажњу привлачи вишедимензионални и свеобухватнији приступ родољубљу. После песничког описа Чегарске битке Змај пружа слику Ђеле-куле и указује да

“Није ветар туд што пири,
 Већ дух њихов туда дише.
 То с’ борило после много,
 Бориће се још и више.
 Застанемо мало сада, пред споменцем ових тића;
 Уздахнувши напојмо се, Духом дична Синђелића“.³²⁾

Мотиви повезаности генерација, преношења идеала на будућа поколења и јединства живота и смрти, неодољиво подсећају на чувену Змајеву програмску песму *Свейли џробови*, у којој, такође, сугестивно наглашава да жртве нису биле узалудне и да гробови јунака “нису раке, већ колевке нових снага“.³³⁾ Тако је Јован Јовановић Змај сврстао Чегар и Ђеле-кулу у симболе српског родољубља, духовне снаге и националних вредности и истовремено луцидно запазио да “Ова песма, тужна славна, није јоште испевана“.³⁴⁾

Занимљиво је да народ у свом памћењу није сачувао Змајеве или Драгашевићеве песме о боју на Чегру, већ стихове нама данас прилично непознатог песника, приповедача и драматичара Драгомира Брзака (1851-1904). Песма *Синђелићев џроб* Драгомира Брзака писана је епски развучено, претежно десетерцем с наглашеном римом (*ааббци*) и са наглашено присутним сижеом, што указује на утицај народне песме. Она својим главним одликама припада опсегу романтичарских ратничких епигонских варијанти, које су временом постајале све слабије и са све више патетичних, наметљивих и тенденциозних родољубивих фраза. Продорнији поглед на Брзакову песму, ипак говори да је он направио искорак из модела песника, који су пишући о Чегарској бици искључиво користили обрасце Вукове прозе и стихова Симе Милутиновића. Напредак је постигнут, пре свега, песниковим дубљим уживљавањем у ток битке, што му је, по свему судећи, омогућило лично присуство на Чегру где

“Још стоји шанац, још стоји рака,
 Дичних синова, дичних јунака“.³⁵⁾

Услед тога, он ствара свежије, оригиналније и драматичније песничке слике од својих претходника, које верно осликавају хук боја, ратнички дух Синђелића и Ресаваца и њихове слободарске тежње. У тренутку када турска ордија креће према чегарским шанчевима,

“Синђелић Стево са триста друга,
Из шанца гледа па им се руга:
Пазите браћо, соколи моји!
Како се сила душманска роји!
Хај! Биће славе! Хај! Биће стрви!
Гаврани црни напиће с’ крви!”³⁶⁾

Већ прва анализа појединачних Брзакових стихова указује на њихов слабашан квалитет, али укупно дејство песме *Синђелићев њроб* је и поред тога снажно и блиско схватањима модерног човека. Тајна је у верности песничких слика, које нам као на филмском платну приказују упад “помамних Турака”, који у шанац скачу “ко гладни вуци”, они “зубима кољу”, али

“Грмну, јекну.. подземни тресак!
И севну.. пуче.. ко муњин блесак,
И звизну.. прште све у зрак...
земљу трошну притиште мрак”³⁷⁾

После ослобођења Ниша и других јужних крајева 1878. године, већи број српских књижевника, историчара и истраживача обилази пределе јужне Србије и потом објављује занимљиве путописе. Најзначајнија путописна сведочанства о јужној Србији су *Путовање њо новој Србији* Сретена Поповића, *С Дрине на Нишаву* Милорада Поповића Шапчанина, *Из нове Србије* Мите Ракића, *Са Дунава над Пчињу* Милана Милићевића, *С Мораве на Вардар* Стојана Новаковића и *Ниш и нишке знаменитости* Живана Живановића. По неписаном правилу, путописци бораве на Чегру, посећују Ђеле-кулу и потом са мање или више успеха описују оно што су видели. Путописи се углавном служе фактографским чињеницама, али повремено се код њих запажају и емотивни искази. Милорад Поповић Шапчанин у свом делу *С Дрине на Нишаву*, боравећи поред Ђеле-куле, мислима одлази у прошлост и реторски се обраћа погинулим јунацима: “Тихо почивајте у земљи, за коју сте живот положили. Из вашег праха, славни наши дедови, поникоше нови борци и осветници. Два велика и миришљава цвета полажу на ваш узвишени гроб: ослобођење и независност”³⁸⁾

Чегар и Ђеле-кулу у својим књигама помињу и путописци, историчари и новинари из других земаља. У историјском делу *Србија*, Феликс Каниц на неколико места описује суморну Ђеле-кулу, језив споменик, “поред кога ниједан Србин није могао проћи у турско време без дубоког узбуђења, и који се чува само ради тога да подсећа будућа поколења на трновит пут којим су њихови стари ишли и на мучеништво ослободилаца отаџбине”³⁹⁾ Велики романтичарски песник Алфонс де Ламартин се, такође, дирљивим речима осврће на слободарство Срба и посебно на Ђеле-кулу. Ламартинова порука српском народу добро је позната (*Нека Срби чувају овај њоменик! Он*

ће учићи њихову децу колико вреди независности једног народа, показујући им коју су цену њихови очеви за њу илачили.), али треба знати да и његов опис Ђеле-куле представља један од најупечатљивијих записа о том споменику, рачунајући и данашња времена. Песник је издалека угледао “широку белу кулу како се уздиже усред равнице“, да би са запрепашћењем открио да кула није од мермера, већ од људских лобања. Ламартин пише: “Те лобање и та људска лица, оголели и побелели од кише и сунца, облепљени с мало песка и креча, градили су славолук, који ме је заклањао; могло их је бити од петнаест до двадесет хиљада; на некима су се још држале власи, које су лепршале на ветру као лишај и маховина; дувао је лак и свеж планински поветарац и, увлачећи се у безбројне шупљине глава, лица и лобања, изазивао тужно и болно цвиљење“.⁴⁰⁾

Доктор Владан Ђорђевић је по својој основној професији био војни хирург, али је ратна хирургија само један од послова којим се он бавио.⁴¹⁾ Српску књижевност највише је задужио покретањем часописа *Отаџбина* и упорним радом на анимирању књижевног стваралаштва, мада је изузетну активност показао и у писању приповетки, романа, драма, путописа, мемоара, књижевних критика и научно-публицистичких дела. У једном од својих дела под називом *Успомене*, Владан Ђорђевић описује догађај на Чегру из 1878. године, у којем аутор учествује као члан пратње начелника Штаба “Врховне команде“ генерала Косте Протића. Том приликом обавља се реконструкција Чегарског боја, током које Ђорђевић бележи драгоцену казивања очевидаца и карактеристичан локални говор мештана Каменице. Кроз *Успомене* сазнајемо како деведесетогодишњи деда Јован живописно описује давно прошлу битку и размишљања самог Владана Ђорђевића: “Шта ли мисли та измучена седа глава, шта ли осећа срце тога старца паћеника у томе тренутку? Њему се можда чини да је то само варљиви сан, да више нема Турака на Винику, да су сада српске страже на бедемима Командар - Анадол - Низами и Мидат - табије, да се са српске цркве из долине чују звона, да његови сељаци, рођаци, комшије и пријатељи дочекују на Чегру српског ђенерала, који командује у Нишу“.⁴²⁾

У првој половини двадесетог века не бележимо значајнија дела о Чегарском боју, и никуд нас неће одвести набрајање познатих српских писаца који нису о тој теми написали ниједан ред. Зато је боље окренути се периоду после Другог светског рата, када су песници доживели и оживели бој на Чегру и створили духовне симболе од битке, куле од лобања и војводе. Песничка експанзија чегарских мотива догађа се у годинама када у Србији нема прогоњеније музичке нумере од оне са Синђелићевим именом у наслову, и када се наводни “српски национализам“ често поистовећује са том песмом. Можда и на

тим релацијама треба потражити упадљиво већу заинтересованост лиричара за дијалоге са историјом, Ресавцима, Хуршид пашом, Синђелићем, чегарским брдом, виноградима, непознатим и наслућеним у давно прошлој бици. Песме о слободи, бунама и устанцима увек би започеле тако што би горди песник узвикнуо да смо се “ми још као деца борбе играли у језивим сенкама Ђеле-куле”.⁴³⁾ Дobar део вредног песничког блага о боју на Чегру и Ђеле-кули објединили су Звонимир Костић Палански и Слободан Стојадиновић у књигама *Кула од лобања* и *Чегарске вајре*.

У другој половини двадесетог века се песничка трагања за тајнама и величинама чегарског страдања крећу у општим вертикалама српске родољубиве лирике, која интелектуалном поезијом жели да повеже садашњост са митовима и стварностима из дубоких наслага историје. У том настојању песници и о боју на Чегру стварају читав свет нових симбола и језичких израза, са нескривеном тежњом да о чегарским мотивима проговоре на свеж, мисаон и асоцијативан начин. Неки од њих су Чегар доживели као место још једне српске издаје и поделе на “Петровце” и “Милојевце” (Љубомир Симовић, Мирко Магарашевић, Милан Узелац, Андреј Јелић Мариоков), где су војници из других шанчева гледали страшни приказ битке и нису притекли у помоћ Синђелићу, јер “били су одвише млади да виде будућност и своје занатски обрађене лобање, уграђене у кулу од чисте смрти”.⁴⁴⁾ Под чегарске заставе песници смештају јунаке, али подсећају и на разне “разљуде, кумства раскумљена, бранковиће, вујице, крцуне, кукањце и уколице око жуте банке”, тако да не чуди што песничка реч довикује Синђелићу “повуци ороз, али не у барутану - упери цев у лице издаје”.⁴⁵⁾ У том контексту слика светелећих змијских очију на чегарском брду треба да осветли и опомене у исти мах, док представе “тамјаном кубуре пуне, три прста изнад крста и изласка војводе Синђелића пред Христа” сведоче о хришћанској и православној посвећености ресавских и српских бесмртника. Важан сегмент виђења чегарског боја лиричари су пронашли у скупљачима људских глава и зидару који “у кулу узиђује (од ока изабера) главе Србаља”.⁴⁶⁾ У већем броју песама постоји и опште место о узлетању глава са Ђеле-куле у свемир, док се Милена Јововић налази међу ретким песницима који су симболу куле пришли другачије, необичније и маштовитије. Она топлим стиховима подсећа све намернике да су главе из Ђеле-куле биле “косачи, наткашали се ко ће више, обрезавају руже, калемили винограде, ноћивали по њивама где роса морише. Умео је сваки вилу да пробуди на уранку, да поведе око цркве коло, да му влат трава уздахне на опанку, да расрди поскока у црном гуњу, пред бесног да стане вука, голом шаком да растргне муњу.”⁴⁷⁾

У песничким сновиђењима српско губилиште и Синђелић се, са мање или више успеха, пореде са Јасеновцем, “личким голубњачама, херцеговачким Коритима“ и Танаском Рајићем, док Ђорђе Сладоје величину сјаја Ђеле-куле поставља изнад многих светских знамења страдања. Не тако мали број песника окреће се лепотама Чегра, који називају “чаробним брегом љубави, где почетку је и граница и крај“ и преко “израсле траве и невидљивих јунака“ увиђају да “живот је том брегу дарован“.⁴⁸⁾ Асоцијативним везама, дубоким импресијама и естетским дометима издвајају се стихови Мирослава Цере Михаиловића:

“...развезали се дорати
скаменила Каменица
по Чегру шанчи се вече
као ватра и као вода
у небо
племе се сели
за дане лова
у невреме
високо су соколови
љути Стеван
грешна љубо
балканско ово буре још котрља“.⁴⁹⁾

На свој специфичан, разигран и раскошан начин Чегар и Ђеле-кулу опева Добрица Ерић и ствара препознатљиве и у народу омиљене риме:

“Куло од лобања, одавно опевана
да л је у теби и глава војводе Стевана?
Док усамљени цврчак негде на Чегру зриче
о њој се шире чудне, невероватне приче.
Сељаци из Ресаве, та полумитска бића
пију вино из главе војводе Синђелића.
А њине жене, кад им дечица огубаве
купају их месечином из војводине главе.
Мудраци, опет, кажу да је његова глава
прошла кроз време леда и време заорава.
И да понекад ноћу кад су небеса ведра
претворена у звезду заблиста изнад Чегра.
Срби све чешће свадбују, кршћавају и славе
с кићеном буклијом Синђелићеве главе.“⁵⁰⁾

Нема сумње да је Бранко Миљковић имао посебан лични и песнички однос у Ђеле-кули и Чегру и да је у њима проналазио изворе и исходишта за своје филозофске синтезе, национална откровења и искрено родољубље. Кула од лобања је у средишту Миљковићеве

хронике чудеса по данима, како у импресијама и предосећању пораза, тако и по конкретном чуду у четвртом дану, кад “сазидаше ћеле-кулу од лобања и шкргута“. Седмог дана нису, како би се могло очекивати, запевали анђели, већ је сутрадан запевала тужна “птица од пепела и зид проговори“.⁵¹⁾ Зид глава не говори “немуштим језиком“, већ јасна “реч траје“ у зиду, креће се простором “између сна и наде“ и пали огањ “коме ниједна боја није блиска“. У реалном простору Миљковић види “два сунца, прошло и будуће, дугом изнад срца спојени“, али у песничким слутњама указују му се “тама у срцу“ и сазнање да у ћелекулским зидовима нема ничег другог до ли “жалбе црних птица и тужних похвала“ и да је то само

“Празно име иза смрти и обијен вид,
то није љубав то је патња и стид“.⁵²⁾

У вртлогу песничких реторских питања Бранко Миљковић добро зна да нема коначних одговора и луцидно закључује да

“нико не зна је л’ рано или касно
за љубав за пут ил смрт док сунце јасно
чува одбеглу горчину у висини“.⁵³⁾

У поменутих стиховима је песник, кога су убиле “прејакe речи“, тачно, јако и оштроумно одредио трагику и величину чегарских јунака у симболима сунца, висине и горчине.

Приступи Бранка Миљковић и Васка Попе Чегарском боју се битно разликују, док се у њиховој симболици могу пронаћи сличности. Попа не медитира на развалинама битке, он у њој учествује, уживљава се у устанике и осећа:

“Ветар дивни срце напушта
Ноктима се хватамо за последњи дах
За шта да се ухватимо
Ни облак да нам пружи руку
Ни камен да подметне раме
Ни време у помоћ да притекне
ко још смрти зубе да броји“.⁵⁴⁾

У Попином поетском свету Ћеле-кула је представљена као кула смрти, али, поред злокобне дескрипције, у стиховима живи и дубоко сазнање о вредности споменика за спајање прошлости и будућности, и отпор завојевачима.

“На чеоним костима се пресијава
Страховито памћење
Из очних дупљи
Гледа до на крај света
Црна видовитост
Између крезубих вилица
Заглавила се

Голема последња псовка.⁵⁵⁾

Код Васка Попе песма никад није долазила сама за себе, већ је увек уклапана у веће песничке целине и тек би у том окружењу добијала свој пуни смисао и значај. Тако је створен и циклус о боју на Чегру и Ћеле-кули, у коме “песник ходочасти у неке светлуцаве дубине крви, у дубине колективног, да би одатле изнео знакове заборављених мудрости, симболе вековног трајања...”⁵⁶⁾

Поезија о Чегру и Ћеле-кули је понекад шапатом, понекад громогласно говорила да ти догађаји и грађевине српске историје имају велику улогу у успостављању контакта између генерација и развијању родољубља, поготово у ситуацијама самоодржања и самоодбране. Облици песничког исказа су крајње различити и крећу се од минијатура Милована Витезовића и Добривоја Јевтића, па до циклуса и широких песничких виђења Симе Милутиновића или Добрице Ерића, док се снага и моћ чегарске лирике налази у сплету веровања, митова, снова, трагике жртвовања, визија непрекидног трајања и националног самопотврђивања. Ретки су песници који излазе из овог круга, попут Светозара Бркића, који у Ћеле-кули није видео мистерију, трајање, мит или историју, већ чудну и приземну натуралистичку паралелу између “туристичког ‘објекта’ ужаса и страве“ и пирамидално наслаганих глава које су “некад биле једре и свеже, младе, и смешиле се можда”.⁵⁷⁾ Занимљиво је да се ни Васку Попи није допао сарказам Свете Бркића у песми Ћеле-кула и зато му, у име костију чегарских јунака, оштро отписује: “Изједначио си нас са собом, С празнином у свом празном зубу тровачу С кусом својом вечношћу Је ли то сва твоја тајна Зашто нам сад у очне дупље бежиш Зашто тамо тамом сикћеш и грозом палацаш Зар је то све што умеш.”⁵⁸⁾ Догађало се и да тешки ратни тренуци доведу до апатичних и песимистичких песничких виђења, која су у симболици узиданих српских глава тражила потврду бесперспективности и потпуног краха. Тако је било у рату 1999. године, када Слободан Павићевић, огорчен због бомбардовања Ниша касетним бомбама, пише: “Српска је глава као глава мртве мачке. Никоме није успело, од Косовског боја до данас, котрљајући је низ пут, да јој одреди цену. Тек данас на бриселској пијаци цена јој је пала скоро на нулу, приближно цени порнића. Само и Нишу ако их сакупе, на бувљаку могу подићи ћеле-кулу, а испод тезге моћи ће да се купи глава Стевана Синђелића.”⁵⁹⁾

Бележимо само један романескни исказ Чегарског боја и то кроз историјски роман Тихомира Рашића *Ћеле-кула*. Рашићева проза писана је приповедачким стилем и инспирисана фактографским догађајима, док је његова дидактика “вуковска“, заснована на животним истинама. У роману се верно прати хронолошки след битке,

како на српској, тако и на турској страни, и пружа једно одређено и доследно изведено виђење боја. Пажњу посебно привлачи тежња аутора да подвуче важне позитивне и негативне моралне чиниоце у и око битке на Чегру. Квалитети историјске прозе Тихомира Рашића су у документарности, течности казивања, присутности народног предања, добром познавању локалних прилика и занимљивим епизодама, а недостаци су видљиви у константној примени црно-беле технике и поједностављивању историјских околности. На пример, тешко да би Синђелић у одсудном часу рекао - "Браћо Ресавци и остали, ја желим одмах да вам кажем да се налазимо у тешкој, могу слободно да кажем очајној ситуацији"⁶⁰⁾ - пошто ове речи очигледно више приличе уводу у неки друштвено-политички састанак. Мане и извесне недоследности у роману, не могу умањити укупан утисак да је Тихомир Рашић створио не само прво целовитије прозно дело о чегарској драми, већ и историјски роман са извесним квалитетним особеностима. Писац дело не завршава сопственом поруком, већ цитирањем Ламартиновог путописа и поетским записом попа Мелентија, који је на маргини једне од страница *Пенџикосџара* написао: "На Чегру погину српска војска, старешине се скараше и војску издадоше, те пропаде."⁶¹⁾

О Чегарском боју написано је неколико приповедака, једна драма и стотинак војно-историјских студија. Прозне записе Тихомира Рашића користили су и творци играно-документарног филма *Биџика на Чеџру*, поготово у приказима неслоге војвода и љубавној епизоди капетана Славујевића и Јелене. Посебан допринос разматрањима о Чегру дао је и Селимир Селе Марковић, сачувавши велики део народних сећања, сазнања, легенди, истина и митова. Мирослав Егерић је истину о Чегру тражио у гласовима, сећањима, предосећајима, изворима, учешћу и другим облицима нематеријалног света, а границе "невидљивог и стварног" су се пред њим размакнуле када су "из жућкасте полутаме изрониле лобање". Док је струјала "безгласна тишина у очним дупљама људских цигала", трајала је "Молитва Чегру, лишена олујне екстазе. Дубока и чиста: као септембарско небо."⁶²⁾ Стојећи пред "бронзаним челом" Синђелића, Егерић осећа "неку врсту стида, непрећутног кајања, поражености због себе, због своје космичке мајушности и страха" и пита се да ли је стид "признање моралне неспремности или физичка деградација! Или страх пред евентуалном немоћи једне трајније љубави за животом. Љубави која хоће давање пуном мером, која је активна независност од свих зависности, а не пасивна резигнација: не светла скепса, већ пуни стваралачки замах, разумевање света око себе и уткивање у тај свет да би се живело за неки циљ и смисао?"⁶³⁾ У наслућивању далеких извора гласова, Мирослава Егерића не може да утеши ни то што су појмови

храбрости и моралне чврстине размакнути од Стевана Синђелића до наших дана.

Закључна разматрања о боју на Чегру у српској књижевности треба започети схватањем да су истраживања на ту тему ипак парцијална, пошто је немогуће обухватити све што је о Чегру и Ћеле-кули написано. Поједина књижевна документа вероватно више не постоје, па била то нека давнашња незаписана народна песма о Чегарском боју из нишког краја, или скорашња, објављена и загубљена књига гуслара из Каменице, Марка Петровића, *Чегарски венац*. Књижевни записи о Чегру су и сада делом сакривени на рафовима некадашњих и садашњих периодичних издања, тако да је коначну и потпуно тачну библиографију чегарског књижевног опуса објективно тешко саставити. Овај научни рад само је један допринос ка том циљу, коме, свакако, треба тежити. Доступна књижевна грађа, ипак, омогућује да се реално сагледа књижевно стваралаштво о боју на Чегру и Ћеле-кули и донесу квалификовани закључци. Може се, на пример, оправдано тврдити да литерарни савременици битке нису поклонили пуну пажњу Чегарском боју, и записи Вука Стефановића Караџића и Симе Милутиновића Сарајлије само су изузетак који потврђује правило да је тај бој код књижевника и народних песника био готово табу тема. Није то било први пут у историји српске књижевности. Познато је да су велике битке у 14. веку имале дијаметрално супротну и чудну заступљеност у књижевно-историјским списима тог доба. Тако се на пример битка на Велбужду (1330. године) у старим текстовима помиње више од било које друге битке у средњовековној српској историји, док значајнија књижевна или историјска сведочанства о две највеће и пресудне битке са Турцима (Маричка и Косовска битка) савременици или нису забележили, или нису допрла до нас.

Књижевна дела романтичара о бици на Чегру су бројнија, али су патила од претеране употребе уобичајених романтичарских реквизита и претеране патетике. Ипак, Јован Илић, Јован Јовановић Змај, Јован Драгашевић, Драгомир Брзак и други песници тог доба промовисали су Чегар, Синђелића и Ћеле-кулу у симболе српског родољубља и националних вредности. Свој допринос на том плану дали су многи српски и страни прозни писци и путописци, а међу њима су и таква имена попут француског романтичарског песника Алфонса де Ламартина, историчара Феликса Каница, Владана Ђорђевића, Милорада Поповића Шапчанина и Стојана Новаковића. Тек после Другог светског рата, српски књижевници, посебно песници, озбиљније се окрећу чегарском стратишту и стварају стихове дубоке мисаоности и магичне лепоте. У песничким сновиђењима настала је чегарска поезија, која је по својим основним карактеристикама мирна

медитативна лирика, сва у трагањима за симболима смисла, континуитета и родољубља. У тој поезији може се пронаћи више песничких бисера, почев од Васка Попе и Бранка Миљковића, па до Добрице Ерића и Милене Јововић. Поетском кругу припадају и узбудљиви чегарски есеји Мирослава Егерића, док је најзанимљивији прозни исказ написао Тихомир Рашић. Књижевност о Чегру је стварана у различитим жанровима и облицима, а најзаступљенија је лирска поезија.

Ослањајући се на хронолошко-тематске детаље, анализу структуре књижевних текстова и проучавање књижевно-историјских појава, осврнули смо се на присутност и значење боја на Чегру у српској књижевности. Истицањем карактеристичних црта, као и другим аналитичким запажањима и закључцима, можда ћемо помоћи бољем разумевању и обухватнијем тумачењу “чегарске књижевности”. Постоји потреба за још свестранијим и продубљенијим сазнањима о књижевности насталој око Чегарске битке, што укључује и публикавање антологијских избора, текстова и докумената. Уосталом, чини се да ће српска књижевност и у наредним годинама изнедрити вредна књижевна дела, која у својој основи имају надахнуће у епопеји из 1809. године, поготово у светлу чињенице да Чегар још увек позива на разноврсна и инспиративна трагања. У Молитви на Чегру Оливера Шијачки отвара нека занимљива питања и тврди да “споменици живе дуже од људи, ту мора да је покопана тајна неког времена, можда мог времена”,⁶⁴⁾ док Милан Узелац у својим песничким узлетима добро закључује да многи око чегарског шанца очекују “да отвори се земља, да војвода Синђелић, дошавши издалека, објасни смисао и разлоге смрти; само тако могуће је да живот потече даље, да трава зазелени, у нади, у успомени.”⁶⁵⁾ Тајна Чегра очигледно још увек није одгонетнута, и зато се бројни књижевници “са путовања пастирских и свемирских” враћају “да под звездама Чегра изговарају озбиљне и беле молитве”.⁶⁶⁾ Зато је у праву Звонимир Костић Палански када каже да је књижевност о Чегру и Ћеле-кули “отворена књига и може се допевавати докле год буде глава и незаборава”.⁶⁷⁾

1) Богомир Б. Станковић, *Херојска борба српског народа*, Нишки весник, бр. 56, јануар 2009, Ниш, стр. 3.

2) Мирослав Панџић, *Усмено њесништво*, “Историја српског народа”, друга књига - друго издање, СКЗ, Београд, 1934, стр. 513.

3) Војислав М. Јовановић, *Српске народне њесме*, антологија (треће издање), Г. Кон, Београд, 1926, стр. 18.

4) Миодраг Павловић, *Анџолоџија српског њесништва*, СКЗ, Београд, 1990, стр. 16.

5) Епске народне песме настају после одређене временске дистанце, а Вук Караџић их записује и објављује 1815. године и касније. Најпознатија дела устаничке прозе објављена су такође много година после завршетка Другог српског устанка. Сима

Милутиновић штампа *Сербијанку* у Немачкој 1826. године, док је најважнији део Вукове прозе објављен у часопису *Даница* од 1827. до 1834. године. Протине *Мемоаре* објављује тек његов син Љубомир Ненадовић у *Шумадинки* 1856. године.

6) Оскар Давичо, *Поџвор*, “Мемоари“ Проте Матеје Ненадовића, Нолит, Београд, 1988, стр. 239.

7) Миодраг Матицки, *Ејска усїанка*, Вуков сабор, ИРО Рад, Тршић, Београд, 1982, стр. 58.

8) Видо Латковић, *Чланци из књижевности*, Народна књига, Цетиње, 1953, стр. 27.

9) Тихомир Рашић, *Беле-кула*, Запис, Београд, 1983, стр. 10.

10) исто.

11) Ђорђе Јовановић, *Ејска исїина протје Матеје Ненадовића*, “Мемоари“ Проте Матеје Ненадовића, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 21.

12) Владета Вуковић, *Зайиси о књижевности*, Јединство, Приштина, 1974, стр. 22.

13) Вук Стефановић Караџић, *Први и Друїи срїски усїанак, живої и обичаїи народа срїскої*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 164.

14) исто.

15) исто, стр. 164-165.

16) Милисав Савић, *Усїаничка проза*, Вуков сабор, ИРО Рад, Београд, 1985, стр. 55.

17) Сима Милутиновић има и прозно дело о Другом српском устанку, *Исїорија Србије од 1813е до конца 1815е године*.

18) Светислав Вуловић, *Криїике и поїледи*, ИП Ново поколење, Београд, 1953, стр. 127.

19) Сима Милутиновић Сарајлија, *Оїїобједије*, “Чегарски венац“ Слободана Стојадиновића, Хипнос, Београд, 2009, стр. 17-20.

20) исто.

21) исто.

22) исто.

23) Јован Илић, *Синђелић*, “Чегарски венац“ Слободана Стојадиновића, Хипнос, Београд, 2009, стр. 32.

24) Јован Деретић, *Исїорија срїске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 327.

25) Велибор Глигорић, *Срїски реалисти*, ИП Просвета, Београд, 1960, стр. 108.

26) Вељко Петровић, *Од Војислава до Дучића - наш иїзв. модернизам*, “Песништво од Војислава до Бојића“ Миодрага Павловића, Нолит, Београд, 1972, стр. 12.

27) Зоран Гавриловић, *Анїологија срїскої родољубивої песнишїва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 17.

28) Божидар Јововић, *Срїски официри у националној кулїури*, ВИЗ, Београд, 1998, стр. 151.

29) Јован Драгашевић, *Каменица*, “Песме“, Београд, 1869, стр. 31-34.

30) исто.

31) исто.

32) Јован Јовановић Змај, *Смрїи Сїевана Синђелића и њеїових иїрисїа друїова*, Одабрана дела III, Нови Сад, 1965, стр. 138-141.

33) Јован јовановић Змај, *Свеїли пробови*, “Антологија српског родољубивог песништва“ Зорана Гавриловића, ИП Рад, Неоград, 1967, стр. 171.

34) исто.

35) Драгомир Брзак, *Синђелићев проб*, “Отаџбина“ , књ. 4, св. 13, Београд, 1880, стр. 38-41.

36) исто.

37) исто.

38) Милорад Поповић Шапчанин, *Целокуїна дела III*, Народна просвета, Београд, б.г., стр. 286-287.

39) Феликс Каниц, *Србија*, друга књига, Логос арт, Београд, 2007, стр. 348.

- 40) Алфонс де Ламартин, *Сјиси о Србима*, Утопија, Београд, 2007, стр. 144.
- 41) Владан Ђорђевић је обављао послове председника Краљевске владе, министра просвете и народне привреде, председника београдске општине, посланика у Атини и Цариграду, а оснивач је Уједињене омладине српске, српског лекарског друштва и Црвеног крста Србије.
- 42) Владан Ђорђевић, *Успомене*, Нолит, Београд, 1988, стр. 178.
- 43) Десанка Максимовић, *Успоменци*, “Чегарски венац“ Слободана Стојадиновића, Хипнос, Београд, 2009, стр. 42.
- 44) Милан Узелац, *Земља на Чејру а Чејар на земљи*, “Чегарски венац“ Слободана Стојадиновића, Хипнос, Београд, 2009, стр. 106.
- 45) Мирко Магарашевић, *Гласови Чејра*, “Чегарски венац“ Слободана Стојадиновића, Хипнос, Београд, 2009, стр. 88.
- 46) Александар Секулић, *Зиданье Ђеле-куле*, “Кула од лобања“ Звонимира Костића Паланског, Просвета, Ниш, 1989, стр. 25.
- 47) Милена Јововић, *Ђеле-кула*, “Кула од лобања“ Звонимира Костића Паланског, Просвета, Ниш, 1989, стр. 29-30.
- 48) Радослав Војводић, *Чејар јесће бреј чаробан*, “Чегарски венац“ Слободана Стојадиновића, Хипнос, Београд, 2009, стр. 52.
- 49) Мирослав Цера Михаиловић, *Невреме је јо Чејру се ојетј шанчи вече*, “Кула од лобања“ Звонимира Костића Паланског, Просвета, Ниш, 1989, стр. 71.
- 50) Добрица Ерић, *Помен у Ђеле-кули*, “Кула од лобања“ Звонимира Костића Паланског, Просвета, Ниш, 1989, стр. 77.
- 51) Бранко Миљковић, *Хроника*, “Кула од лобања“ Звонимира Костића Паланског, Просвета, Ниш, 1989, стр. 11.
- 52) Бранко Миљковић, *Кула лобања*, “Кула од лобања“ Звонимира Костића Паланског, Просвета, Ниш, 1989, стр. 13.
- 53) Бранко Миљковић, *Бол и сунце*, “Кула од лобања“ Звонимира Костића Паланског, Просвета, Ниш, 1989, стр. 11.
- 54) Васко Попа, *Ружа над Чејром*, “Песме“, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 96.
- 55) Васко Попа, *Ђеле-кула*, “1804 - Часопис задужбинског друштва Први српски устанак“, бр. 8, фебруар 2009, Орашац, стр. 49.
- 56) Иван В. Лалић, *Поезија Васка Попе*, “Песме“ Васка Попе, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 25-26.
- 57) Светозар Бркић, *Ђеле-кула*, “Кула од лобања“ Звонимира Костића Паланског, Просвета, Ниш, 1989, стр. 29-30.
- 58) Васко Попа, *Ђеле-кула (Свети Бркићу)*, “Песме“, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 98.
- 59) Слободан Павићевић, *Ђеле-кула*, “1804 - Часопис задужбинског друштва Први српски устанак“, бр. 8, фебруар 2009, Орашац, стр. 50.
- 60) Тихомир Рашић, *Ђеле-кула*, Запис, Београд, 1983, стр. 122.
- 61) Тихомир Рашић, *Ђеле-кула*, Запис, Београд, 1983, стр. 188.
- 62) Мирослав Егерић, *Молишва на Чејру*, Багдала, Крушевац, 1986, стр. 13.
- 63) исто, стр. 11-12.
- 64) Оливера Шијачки, *Чејар ближе небу*, “Чегарски венац“ Слободана Стојадиновића, Хипнос, Београд, 2009, стр. 63.
- 65) Милан Узелац, *Земља на Чејру, а Чејар на земљи*, “Чегарски венац“ Слободана Стојадиновића, Хипнос, Београд, 2009, стр. 106.
- 66) Добрила Николић, *Поврајак на Чејар*, Југословенски сусрети песника, “Чегарске ватре“, Удружење писаца Глас корена, Ниш, 1994, стр. 39.
- 67) Звонимир Костић Палански, *Небеска кула са кошћаном сенком*, “Кула од лобања“, Просвета, Ниш, 1989, стр. 77.